

Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Tartışmaları Debates Concerning Ownership Relations in the Ottoman

Cumhur Aslan
Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü caslan@atauni.edu.tr

Özet

Osmanlı deneyimi Türk toplumunun önemli tarihsel aşamalarından biridir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Osmanlı dönemine ilişkin çalışmalar azalmıştır. 1960'larda ise konuya yönelik çok sayıda araştırma yapılmıştır. 1960'larda Osmanlıya dönük bu tartışmalar Türk toplumunun anlaşılması açısından iyi bir örnektir.

Abstract

Imperial past is one of the most significant historical stages experienced by Turks, with the arrival of the Republicanism in Turkey there appeared a reduction in the studies concerning the Ottoman period. However, in the 1960's, the number of studies concerning the subject considerably increased. The studies on the Ottomans in the 1960's set a good example for the understanding of Turkish society.

Kimi yazarlarca çağının en ileri, en uygar devleti olarak görülen Osmanlı Devletinin üretim ilişkileri açısından nereye yerleştirilebileceği ülkemizde önemli tartışmalara neden olmuş, bu konuda birbirinden farklı "beş" yaklaşım ortaya çıkmıştır. Osmanlı devletinin hangi üretim ilişkileri içinde yer aldığı sorunu, özellikle 1960'lı yıllarda çok ciddi ve yoğun tartışmalara konu olmuş, fakat bir türlü hangi üretim tarzına dahil edileceği sorunu çözümlenememiştir. Bunun nedeni ise yeni veriler, yeni bilgiler elde edilmeden, var olan sınırlı bilgiler çerçevesinde sürekli, aynı bilgileri kullanmaktır. Aynı konu, aynı bilgiler dahilinde bir çok modele göre ele alınmaktadır. 1960'larda Osmanlılara dönük ilginin nedeni daha çok siyasaldır ve Marksist düşünceyle bağlantılıdır. Marksist anlayışa sahip sosyolog-düşünürler Türkiye'nin geleceğini çizerlerken, geçmişe bakmak ihtiyacı duymuşlar ve bu geçmişi kendi gerçekliği içinde irdelemek yerine, kendi düşünsel amaçları açısından ele almışlardır.

Osmanlı döneminin ülkemizde ele alınışının siyasal-toplumsal koşullarla yakından ilişkisi vardır ve özellikle Cumhuriyetin siyasal gerekçelerle Osmanlıyı dışlaması bunun ilk adımını oluşturmaktadır. Yeni devletin var oluş koşullarını eskisinden ayırmaya özen gösteren yeni rejimin

olumsuz tavrı, özellikle dil ve tarih çalışmalarına yansiyacak ve Osmanlı unutulmaya terk edilecektir. 1940'lar da daha çok Batı klasiklerine, Greko-Latin medeniyetine yönelen çalışmaları düşündüğümüz zaman Osmanlı uzun süre dar akademik tarihçilikle sınırlı kalmış, siyasal-ideolojik koşullar nedeniyle sürekli olumsuzlanmıştır. 1960'larda Marksist aydınların Türk tarihinin evrimini araştırırken Osmanlıya yönelmek zorunda kalmaları, aslında hem olumlu hem de olumsuz sonuçları doğurmuştur. Olumsuz sonuçları; ciddi, kaynaklara derinlemesine inerek ve geniş perspektif yerine siyasal hedeflerin ön plana çıkmasıdır. Bu da tarihin nesnel incelenmesinden çok, öznel yorumlarını ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar bu tartışmalar sonuçsuz kalmışsa da getirdiği yararlılıklar bakımından değerlendirilebilir. 1960'larda ATÜT kavramıyla başlayan tartışmalar, aydınların dikkatini Türk toplumunun tarihsel evrimini araştırmaya yöneltmiştir. Kemalizm ideolojisiyle birlikte unutturulmaya çalışılan Selçuklu ve Osmanlı gerçeği bu dönemde önemli tartışmalara sahne olmuş, geçmiş tarihimize ilgili tartışmaların sayısı artmıştır.

Osmanlı üretim ilişkileri tartışmalarına geçmeden önce üretim tarzı ve üretim ilişkileri kavramlarını tanımlamak gerekiyor. "Üretim Tarzı" kavramı, Marks tarafından geliştirilen ve toplumsal yapının çözümlenmesinde kullanılan temel kavramlardan biridir. Üretim tarzı, iki kavram ya da ögenin üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin belirli biçimlerde bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan bir bütündür. Üretim ilişkileri kavramı ise, genel olarak üretim sürecinde ortaya çıkan ilişkileri, daha özel olarak da üretimi gerçekleştiren dolaysız üreticilerden artığın çekilip alınması biçimini yansıtıyor. Marksist terminolojideki üretim tarzı ve üretim ilişkileri kavramsallaştırması 1960'larda ülkemizdeki aydınları çok etkilemiş ve toplum tahlillerinde neredeyse tamamen belirleyici bir çerçeveyi oluşturmuştur. Genel olarak Batı'da Marksizm'in yaygın bir popülerliğe ulaşması ve ülkemizde de düşünsel üretim sürecinde belirleyici rol oynaması aydınlarımızı bu tarz bir yöntem arayışına itmiştir.¹ Burada belirtmek gerekir ki, dönemin tek düşünsel formasyonun Marksizm olması dönemin bir çok araştırmasında belirleyici olurken toplumların tarihini irdeleme noktasında başka kuramsal yaklaşımlar pek itibar görmemiştir. 1980'lerde keşfedilmeye başlanan Weberci metodoloji bu dönemde dar akademik ilgiyle karşılanmıştır. Osmanlı toplumunu irdeleme noktasında Marksist metodolojiyi kullanan sosyologlar, toplumsal yapıyı daha çok üretim formasyonuna göre şekillendirdikleri için, daha sonra ülkemizde tanınmaya başlanan Annales Okulu ve Braudelci perspektifi devre dışı bırakacak ve sadece ekonomik unsurları arayacaklardır. Kaldı ki, Osmanlı-Selçuklu kurumsal yapısını incelemeye yönelmiş çalışmalar Marksizmin egemen

olmasından dolayı, Weberci metodolojiyi kullanmayı denedikleri noktada, gene Marksgil çözümlenmenin etkilerini taşımışlardır.²

Osmanlı mülkiyet ilişkileri tartışmalarında öncelikle Osmanlı'nın feodal olup olmadığı tartışmaları yapılmıştır. Osmanlı'nın feodal sisteme dahil olduğu biçimindeki Marksist yaklaşıma, daha çok tarihçiler Osmanlı'nın feodal olamayacağı görüşleriyle karşı çıkmışlardır. Osmanlılarda merkezi bir devlet yapısıyla toprakta devlet mülkiyetinin varlığı ve bir aristokrat hiyerarşinin olmayışı tarihçileri böyle bir düşünceye itmektedir. Osmanlı toplum yapısını anlamaya dönük bu makro çalışmalarda Kongar iki temel çerçeve saptamaktadır: "Birinci yaklaşım, Osmanlı toplum yapısının Batı Avrupa'daki gelişmelerden pek de farklı bir çizgi izlemediği ana fikrine dayalıdır. Bu yaklaşımın temsilcisi Kıray'dır. İkinci yaklaşım ise Osmanlıların Batı Avrupa'dan farklı ve kendilerine özgü bir toplumsal yapıya sahip oldukları anlayışıdır. Bu anlayış ... Divitçioğlu'nun, Doğan'ın, Mardin'in, Sencer'in, Cin'in, Kılıçbay'ın incelemelerin[de] görülmektedir".³ 1960'larda geliştirilen bir başka yaklaşıma göre de, "Osmanlı düzeni feodal değildir, Asya Üretim Tarzına dayanan bir düzendir"⁴ Sencer Divitçioğlu'nun "Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu" adlı çalışmasında ilk kez sistemli biçimde ele alınan Asya Üretim Tarzı kuramı, bir dönem çok popüler hale gelerek, aydınlarımızı çok etkilemiştir. Kuramın popülerleşmesinde etkili olan etkenler ise, "kavramın daha önce ele alınarak yıpranmamış olması, Osmanlı tarihini sosyalizme göre açıklamada sağladığı kolaylıklar ve klasik anlayışlar dışında farklı açıklama biçimlerine izin vermesi" sayılabilir.⁵ Osmanlı toplum düzenine Marksist düşünürler tarafından getirilen bir başka yaklaşım tarzı ise, Osmanlı'nın kapitalizme geçmeye elverişli "pre-kapitalist" bir düzen olduğu anlayışıdır.⁶ Benzer bir yaklaşım, Berkes'in "kapitalizm öncesi emtia üretimi" görüşünde de bulunmaktadır.⁷ Osmanlı toplumu konusunda bir diğer yaklaşım da Weber'in "Patrimonyalizm" kavramından kaynaklıdır. Metin Heper, Osmanlı toplum yapısını patrimonyal olarak niteler.⁸ Şerif Mardin'de "...kuruluşundan az sonra, patrimonyal bürokrasi çizgilerinin Osmanlı devletinin en ayırt edici yönü olarak belirlediğini" söylemektedir.⁹

Kaçmazoğlu, "1960'lı yıllarda eski Türk toplumlarından, Selçuklu ve Osmanlı'ya ve hatta Türkiye'nin bugünkü toplumsal yapısına kadar tüm Türk toplum tiplerinin durumu... uzun süre tartışılmış ve bu tartışmalardan değişik ve birbiriyle uyumsuz belli başlı dört farklı görüş ortaya çıkmıştır" diyerek yapılan tartışmaları sistemleştirmektedir.¹⁰ Kaçmazoğlu'nun ele aldığı dört yaklaşıma patrimonyal görüşü de eklediğimiz zaman, Osmanlı toplum yapısını açıklamaya çalışan yaklaşımları beş model çerçevesinde ele

alabiliriz:

- 1-Tarihçilerin Osmanlı toplumunun özgün bir yapısının olduğu biçimindeki görüşleri,
- 2-Osmanlı toplum yapısını feodalizm ile açıklamaya çalışan görüşler,
- 4-Osmanlı toplum yapısını Asya Üretim Tarzıyla (ATÜT) açıklayan görüşler,
- 3-Osmanlı toplumunu "pre-kapitalizm" olarak niteleyenler ve
- 5-Osmanlı toplumunu patrimonyalizmle açıklayan görüşler.

Bunlarla beraber, Osmanlı ve Türk toplum yapısına dönük bazı önemli yaklaşımları da ayrıca ele almak gerekmektedir. 1960'lerde "kerim devlet" modeliyle birlikte Kemal Tahir ekseninde şekillenip 1980'lerde Baykan Sezer öncülüğünde geliştirilen Doğu-Batı ekolü Osmanlı toplumunu Batı'yla ilişki içerisinde fakat yöntem olarak Batıcı modellerden farklı olarak ele almaya çalışmaktadır. Özellikle sosyolojik bir yaklaşım olarak 1990'larda giderek bütünlük gösteren Doğu-Batı ekolü, Osmanlı toplum yapısına özel bir önem atfetmektedir.¹¹ Ayrıca Bağımlılık kuramları ve İmmanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi Teorisi görüşleri de incelenmeye değer bir konudur, çünkü bunlar ülkemizdeki tarihçi ve aydınlar üzerinde önemli etkilerde bulunmuş yaklaşımlardır.¹²

Osmanlı Toplum Yapısı ve Tarihçilerin Yaklaşımı

Osmanlı toplumuyla ilgili olarak ilk ciddi araştırmaları yapan tarihçiler, Osmanlı toplumunu belirli modeller içinde açıklamaktan kaçınmışlar, Osmanlı toplumunun kurumsal-yönetimsel yapısını ortaya koymaya çalışmışlardır. Tarihçiler "Osmanlı toplumunun kendine has bir yapısının olduğunu ve bu nedenle klasik Batı gelişme çizgileriyle bir benzerlik göstermediğini" savunmuşlardır.¹³

Osmanlı toplum yapısı, tarihçilerce Türk-İslam felsefesi ve devlet anlayışı içerisinde değerlendirilmiştir. Osmanlı toplumunun oluşumunda, Türk-İslam geleneğine önem veren tarihçiler, klasik Osmanlı kurumlarının özellikle Anadolu Selçuklu devletinin izlerini taşıdığını belirtirler. Fuat Köprülü, Osmanlı kurumlarının biçimlenişini tamamen Türk-İslam geleneği çerçevesinde açıklamaktadır.¹⁴ Gene Osmanlı tarihi çalışmalarının öncülerinden Barkan'da Osmanlı toplumunun oluşumu ve niteliği konusunda şu bilgileri verir: "Anadolu Selçuklu Devletinin enkazı üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğunun, bu devletin ve onun vasıtası ile de daha eski diğer Türk ve İslam

devletlerinin veya İran Moğollarının çok zengin teşkilat ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalanmak imkanlarına sahip bulunduğu tarihi bir hakikattir."¹⁵ Tarihçiler, Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısını Türk-İslam geleneği içerisinde açıkladıkları gibi, Osmanlı toplumunu belirli modeller içerisinde açıklayan yaklaşımları da eleştirmişlerdir. Tarihçilerin daha çok feodal yaklaşımı eleştirdiklerini görmekteyiz. Barkan, feodalizmi ve Asya Üretim tarzı savunucularını eleştirmektedir: "...Asya üretim tarzı nazariyecilerinin çok dar ve katı doktriner bir anlayışla, Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi ve içtimai bünye bakımından henüz esirlik ve derebeylik çağlarını idrak ve şahıslar için mülkiyet fikri gelişmemiş, basit ve iptidai bir varlık olarak yaşayabildiğini iddia etmeleri de, milletler arası dünya ticaret yolların murakabe eden büyük liman ve şehirlere, inkişaf etmiş bir para iktisadiyatına ... sahip bulunan bir imparatorluğun iktisadi bünyesine ait hakikatleri inkar etmek manasına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda merkezi devlet kuvvetinin rakipsiz olarak her şeye hakim durumu, siyasi otoritenin ve idari teşkilatın parçalanması neticesi meydana çıkmış bulunan, derebeylik modeli ile bağdaşmamaktadır."¹⁶ Kongar'ın da belirttiği gibi tarihçilerin önemli bir bölümü model kullanmaktan pek hoşlanmadıkları için Osmanlı üzerindeki çalışmaların çoğu, aslında 'model dışı' yaklaşımlarla gerçekleştirilmiştir. Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da, model kullanan düşünürlerin çıkış noktaları, dayandıkları argümanların tamamen tarihçilerin yapmış oldukları çalışmalara dayanmasıdır. Tarihçilerimiz, "eskiden Osmanlı hükmü altında bulunan Balkan ülkelerinin ... sosyalist olanlarının tarihçileri arasında... inatçı görüş olan...Osmanlı siyasa ve ekonomisinin Batı feodalizminin aynı olduğu görüşüne" karşı çıkmışlardır. Kongar, tarihçilerin yaklaşımını "aynı belirleyiciler egemen olduğu halde,niçin Osmanlı-Türk siyasal gelişimi, Batı Avrupa siyasal gelişiminin gerisinde kalmıştır" biçimindeki bir soruya kolay kolay cevap verilemeyeceği için haklı bulmaktadır.¹⁷

Kısaca Ömer Lütfü Barkan, Mustafa Akdağ, Fuat Köprülü vb. bir çok ünlü tarihçi Osmanlı toplumuna ilişkin ilk, önemli ve kaynak niteliği taşıyan araştırmaları yaparken model kullanmaktan kaçınmışlar, Marksist yazarların Osmanlı toprak düzenini belirli şemaları esas alarak inceleme yanlışlığına düşmemişler, genel hatlarıyla Osmanlı toplum düzeninin özelliklerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Osmanlı Toplumunu ve Feodal Yaklaşım

Osmanlı toplumunun Batı Avrupa'daki gelişmelerden pek farklı bir çizgi izlemediğini savunan yazarların genel olarak çoğunluğu Osmanlı toplumunu feodal olarak nitelemişlerdir. Osmanlı toplumunun feodal

olduğunu bizde genellikle Marksist yazarlar savunmaktadır. İsmil Hüsrev Tökin, Osmanlı toplum yapısını sipahi-reaya ilişkileri açısından feodal olarak nitelemektedir.¹⁸ Daha sonra Behice Boran ve Mübeccel Belik Kıray da Osmanlı toplumunu feodal yapının bir benzeri olarak ele almışlardır..

Osmanlı sistemini feodal olarak niteleyenlerin kalkış noktaları, tımar sistemi ve bu sistem içindeki sipahi-reaya ilişkilerinin, fief sistemi ve bu sistem içindeki senyör-serf ilişkisine benzediğini düşünmeleridir. Batı'da feodalizm uzun bir tarihsel süreç içerisinde belirli değişiklikler yaşamış, belirli bir aşamada da senyörler artık tamamen bütün yetkileri ele geçirmişler, hukuksal ve siyasal açıdan serfleri tamamen kendilerine bağımlı kılmışlardır. Bu dönemde serf tamamen angaryaya tabi kılınmıştır. Timur, Batı'daki feodal sistemin kriterlerini Osmanlılarla karşılaştırmalı bir biçimde vererek Osmanlı'nın neden feodalizme dahil olmayacağını açıklar: "Osmanlı İmparatorluğunda Tımar sisteminin uygulanması bir çok gözlemcinin Batı feodalitesiyle Osmanlı devleti arasında bir benzerlik aramalarına yol açmıştır. Aslında bu benzerlik hadiselerin biraz zorlanmasına dayanmaktadır. Avrupa feodalitesi, 10.yüzyıldan itibaren çok farklı şekiller almış ve devamlı olarak da evrim içinde olmuştur. Bununla beraber, 'feodal toplum' deyince üzerinde hemen anlaşılabilen bazı kriterler vardır. Bunlar a) insan münasebetinin yerini somut bir senyör-serf münasebetinin alışı, b)aristokratik bir hiyerarşinin bulunuşu ve c) monarşik iktidarın ancak sembolik bir anlam taşımasıdır. Oysa, Osmanlı tımar sisteminde bu unsurların hiç birisi mevcut değildir. Avrupa feodalitesinde devlet otoritesi ... parantez içine konmuş iken, Osmanlı devletinde tımar sistemi bizzat padişahın otoritesini sağlayan bir vasıta olmuştur. Senyörün mutlak iktidarına karşılık, Tımarlı sipahi padişahın bir ajanıdır."¹⁹

Osmanlı iktisadi tarihini inceleyen Pamuk, karşılaştırmalı perspektiften Osmanlı sistemi ile feodalizm arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları şöyle saptar: "Feodal üretim tarzında temel toplumsal sınıfları, toprak üzerinde babadan oğula geçen bir mülkiyet hakkı olan feodal beyler ya da senyörlerle, üretimi gerçekleştiren ve toprağa bağlı serfler oluşturur... Güçlü bir merkezi devletin olmayışı" temel özellik olarak görülmektedir. Osmanlı toplumuyla feodalizm arasındaki benzerlikler ise "üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi bu iki üretim tarzında birbirine benzemektedir. Üretimin büyük bölümü tarımda gerçekleştirilmektedir. Artığın büyük bir bölümüne toprak mülkiyetini elinde bulunduran savaşçı-yönetici sınıf tarafından, toprağın kullanım hakkı karşılığında, toprak kirası olarak el konulmaktadır." Ancak "mülkiyet ilişkileri, temel toplumsal sınıflar ve devletin niteliği incelendiğinde, aradaki farklar ortaya çıkmaktadır. Osmanlı toplumunda

toprak güçlü bir merkezi devletin elindedir. Artığı devlet adına bir yönetici sınıf ya da bürokrasi vergi olarak toplamaktadır.(...) Feodal üretim tarzıyla Osmanlı sistemi arasındaki ikinci büyük fark kentlerin ve tarım-dışı faaliyetlerin konumunda ortaya çıkmaktadır. Feodal üretim tarzında kentler...büyük oranda bağımsız olarak gelişirken] [Osmanlıda] kentlerdeki zanaat ve ticaret ... devlet bakımından sıkı bir denetim altında tutulmaktadır."²⁰ Sencer Dıvıçoğlu da Osmanlı sistemini feodal olarak nitelemenin hatalı olacağını belirterek, "yalınkat görüşlere sahip olan bazı Avrupalı yazarların aksine, bu gerçeği sezen hemen hemen bütün Türk tarihçileri Türk toplumu için hiçbir zaman feodal üretim tarzını bir hipotez olarak kabul etmemişlerdir" demektedir.

Osmanlı toplumunu feodal olarak niteleyenlerin kalkış noktalarından biri de Osmanlı'daki "çift bozan resmi" kuralıdır. Barkan, bu kuraldan hareketle Osmanlı'nın feodal olarak nitelenmeyeceği görüşündedir: "Tımar sahibinin kendi reayasının defterlerde kayıtlı toprakları işlemekten vazgeçip (çiftini bozup) tımarı terk ve başka işlerle meşgul olmak isteği halinde, onları zorla tarlasının başına getirebilmesi veya çift bozan resmi namı altında bir tazminat ödemeye mecbur etmesi; umumiyetle klasik şekliyle feodal düzendeki serf vaziyetindeki köylülerin toprağa bağlılık prensibini hatırlatan geri bir içtimai düzen kalıntısı olarak telakki edilebilir. Halbuki, yakından tetkik edildiğinde görülecektir ki, tımar sahiplerinin benzeri sıfat ve yetkileri, feodal düzende olduğu gibi, şahsi ve hususi bir tabiiyetin ve sahiplerinin toprağa yerleştirilmiş köleler ve bu kölelerin emeği üzerindeki tasarrufunun bir neticesi değil, belki teşkilatlı bir devlet nizamına mahsus bir amme hukuku müessesesidir."²¹ Vurgulamak gerekir ki; maliyesi tımar sistemine ve üzerinde çalışan insanlardan alınan vergilere dayanan Osmanlı devletinde, reayanın toprağı terk etmemesi, dilediği zaman meslek değiştirememesi, devletin mali ve sosyal politikalarının sonucudur.

Osmanlı yapısının feodal olarak nitelenmesine neden olan diğer bir durum da "ortakçı kulların" Batı'daki serflerin konumuna benzetilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu benzerliğe gerek Dıvıçoğlu, gerekse Cin karşı çıkmaktadır. Dıvıçoğlu, "Osmanlı toplumunda ortakçı kul mülkiyet şekli hiçbir zaman yaygın olmamış, daima manalı bir istisna olarak kalmıştır"²² diyerek bu benzetmeye karşı çıkarken Cin de aynı görüştedir: "Marksist yazarlar, sürü manasına gelen Arapça 'reaya' tabiriyle ifade edilen müslüman ve hristiyan hür köylüleri, feodalitenin serf denilen toprağa bağlı çiftçileriyle bir tutarlar. Ortakçı kullar ise ... hukuken köledir. Yani kişilik sahibi, haklar iktisabına ... chil bir varlık sayılmamaktadır. Osmanlı devletinde bu durum İslam hukukunun icabı olarak mevcuttur....14. ve 15.

yüzyıllarda bu kulların durumu serfin durumuna benzer. Yalnız ortakçı kul reayadan değildir. Ortakçı kullar XVI. yüzyılın ortalarından itibaren tamamen kayboldukları gibi, oldukları zaman da çok küçük bir azınlık teşkil ediyorlardı.²³

Sipahi-köylü ilişkilerine hukuksal açıdan yaklaştığımız zaman özellikle feodal olmadığını gözlemlemek mümkün: "Sahib-i arz denilen kişiler, batı'daki senyörden farklı olarak, devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda gözükmetedir."²⁴ Dolayısıyla sahib-i arz denilen kişilerin yetkileri köylüler karşısında sınırsız değildi, yani, "tımarların gelirleri kendilerine bırakılan kişiler, bir devlet memuru niteliğiyle, köylüye iyi bakmak ve toprağın verimli işletilmesini gözetmekle yükümlüdür. Bu memurlar görevlerini yerine getirmez, köylünün şikayetine yol açarlarsa dirlikleri hemen ellerinden alınarak görevden azledilmektedir. Dirliklerin en önemlisi ve en yaygın olan Sipahi tımarı ise özellikle sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Devlet ortada sebep olmaksızın sipahilerin yerlerini değiştirmekte, bazen açıkta bırakmakta ve asker-memurların gereğinden çok güç kazanmaları, Batı'daki derebeyini andıran mahalli bir soy ve toprak asaleti haline gelmelerini önlemektedir."²⁵ Burada şunu da hemen belirtmek gerekir ki, merkezi devlet çıkardığı kanunnameler ve adaletnamelerle vergi toplama sürecini denetlemekte, sipahi ve dirlik sahiplerinin reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışmaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı toplumunun feodal olduğu yolundaki genel bir kanı, daha çok Marksist yazarlar tarafından savunulmaktadır. Fakat aynı düşünce hem tarihçilerin büyük çoğunluğu tarafından hem de belirli Marksist yazarlar tarafından da eleştirilmiştir. Buraya kadar verdiğimiz bilgileri kısaca maddeleştirirsek;

1-Merkezi devlete bağlı sipahiler bazı özel yetkilerine rağmen memur niteliğindedirler ve köylüyü derebeyleri gibi sömürmeleri mümkün değildir. Toprağın devlet mülkiyetinde olması hem devlet otoritesini güçlendirmekte, hem de memurların denetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bir asker-memur olarak devletin sıkı denetimi altında olan ve köylüye karşı çeşitli görevleri bulunan "tımarlı sipahilerin" batı'daki senyörlere hiç benzemediği açıktır.

2-Osmanlı devletinde reayanın durumu hakkında iki görüş mevcuttur. İlk görüş reayanın hür olduğunu savunurken, diğer görüş ise reayanın hür olmadığını savunmaktadır. Batı'daki serfin konumuyla karşılaştırıldığında, elbette reayanın konumu oldukça iyidir, ancak Cem, reayanın tam olarak hür sayılamayacağını, bunun toprağı terk etmek hakkından yoksun olmasından,

tımarlı sipahiliğe yükselmesindeki güçlükten ve bazı yasal yükümlülüklerden ileri geldiğini belirtmektedir.²⁶

3-Batı feodalizminde merkezi bir devlet söz konusu değilken, Osmanlılar merkeziyetçi devletin en iyi örneğini göstermişlerdir. Batı'da serf ile senyör arasında "şahsi" ilişkiler varken, Osmanlı'da sipahiler ile reaya arasında devletin saptamış olduğu yasal kurallar bulunmaktadır.

Osmanlı sistemiyle Batı feodalitesi karşılaştırıldığında görülen benzerlikler, bunların aynı tarihsel sosyo-ekonomik koşulları paylaşımlarından kaynaklanmaktadır. Ortaçağın tarımsal toplumlarından biri olan Osmanlı toplumu, siyasal-yönetimsel yapısı, kültürel-kurumsal yapısı ve mülkiyet ilişkileri noktasında Batı'dan farklı özelliklere sahiptir. Benzer tarihsel-toplumsal koşulların benzer nitelikler gösteren kurumlar yaratacağı yolundaki ön-kabullerin yeterince irdelenmemesi bu tarz bir benzerlik fikrini ortaya çıkarmıştır. Doğaldır ki, tarımsal artığa el koymanın adları olan "tımar" sistemi ile "fief" sistemi toplumsal yapıların içsel-özümlü dinamiklerine bağlı olarak farklı sınıfsal ilişkiler, hukuksal durumlar kazanmıştır. Çünkü, tımar sistemi doğu devlet ve toplum geleneği altında gelişip şekillenirken, fief sistemi, Batı devlet ve toplum yapısının sonucu olarak gelişip şekillenmiştir.

Kaçmazoğlu da Türkiye'deki ortodoks Marksistlerin, feodalizme ilişkin görüşlerini ortaya koyduktan sonra, şunu belirtmektedir: "...Ortodoks Marksistler Osmanlı feodalizm tanımlarının feodalizmle örtüşmediğini görünce, tanımlarına askeri feodalizm, merkezi feodalizm, doğu feodalizmi, despotik merkezi feodalizm gibi ek tanımlar getir[mişlerdir]."²⁷

Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu

Marks, 1853 yılında Engels'e yazdığı mektupta şöyle demektedir:

"Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalı, diyor. Bu, Doğunun gerçek anahtarıdır."²⁸

Kapitalist Batı toplumlarının evrimini inceleyen Marks, doğu toplumlarının evrimiyle dolaylı olarak ilgilenmiştir. Marks, esas itibarıyla sınıai kapitalizme yol açan şartların Doğuda değil de neden Batı'da oluştuğu sorusuna cevap aramaktaydı; "Doğu toplumlarının yapısında ne gibi engeller vardı ki, onların kapitalist gelişmesini engellemişti."²⁹ Aslında, Marks, yukarıdaki mektubunda bunun cevabını "torakta özel mülkiyetin yokluğu" olarak vermektedir. Andığı Bernier ise, doğuda uzun yıllar doktorluk yapmış Fransız bir yazardır. Marksın mektubu, XVII. Yüzyılda Hint-Moğol

Sultanının yanında yaşamış olan Fransız Bernier'in gözlemlerine dayanmaktadır. O'na göre Doğu toplumlarında toprakta özel mülkiyet yoktur. Öyleyse bu ülkelerde feodal üretim tarzı olamayacağına göre başka bir üretim tarzı bulunmalıdır. Ancak, Marks, daha sonraları yapılan araştırmaları okuyunca gördü ki, Çin gibi toplumlar, toprakta özel ve kamu mülkiyeti dönemlerini tanımışlar, ama yine de kapitalist evrimin dışında kalmışlardır. Bunun üzerine Marks, Çin'i, Asya üretim tarzına koymaktan vazgeçmemiş, ama bu üretim tarzının belirleyiciliğini başka yerde aramıştır. Bu özellik, temelde kendi kendine yeten bağımsız köy hücrelerinin varlığıdır. Tek hücrelere benzetebileceğimiz tamamen otarşik bu köylerin bağımsızlığını, tarım ve el sanatları birliği sağlamaktadır. "Bugün daha hala yaşamakta bulunan çok eski ve küçük Hint köyleri, kendi kendine yeten bağımsız hücrelerdir. Çünkü tarımsal faaliyetin dışında, köyün bütün ihtiyaçları da tamamen köy içinde karşılanmaktadır. Köydeki işbölümünün ... daha ileri bir işbölümüne yol açmasına imkan yoktur."³⁰ Asya tarihini kır ile kentlerin farklılaşmamış bir birliği olarak ele alan Marks, Asya üretim tarzını, toprak mülkiyetinin köy topluluğuna ait bulunduğu bir üretim tarzı olarak kabul etmektedir. Asya üretim tarzında birey tek başına mülksüz olduğu için, gerçek mülk sahibi devlettir. Kısaca Asya üretim tarzında devlet mülkiyetine ait olan toprakların tasarrufu (...) topluluğun-köy- elindedir. Birbirleriyle bağlantısı olmayan otarşik köy topluluklarının tepesinde, üretim fazlasının bir kısmını alan ve sulama vb. ... görevleri yerine getiren bir üst topluluk (mesela devlet) bulunmaktadır. Köy topluluğu içerisinde sömürü yoktur, ama bir dış sömürü-devlet- söz konusudur.

Divitçioğlu'na göre Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun iki nedeni vardır:

- 1-Köy topluluğunun kendini destekler karakteri ve
- 2-Devletin üzerine almış olduğu kamu işleri.

Asya üretim tarzının başlı başına bir üretim tarzı olup olmadığı Marksist literatürde, geniş biçimde tartışılmıştır. Toplumsal tarihin evrimleşme çizgisinde AÜT'nin (Asya üretim tarzı) hangi aşamayı teşkil ettiği konusu tartışmanın ekseninde yer almıştır. "Kolektif devlet mülkiyetine dayanan ilk sınıflı toplumu simgeleyen AÜT" bu yönüyle Marksın ilkel, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist aşamalar olarak verdiği gelişme çizgisinde ilk aşamaya denk düşmektedir.³¹ Bunun tam aksi tezi ise Erdost şöyle ifade etmektedir: "Asya üretim biçimi, ayrı üretim biçimi değildir; ilkel komünal üretim biçiminin yukarı evresine tekabül eden bir biçimdir."³² Genel olarak bakıldığında AÜT başlı başına bir üretim evresine

tekabül etmemekte, ilkel komünal dönemin bir üst aşaması olarak kabul edilmektedir. AÜT kavramıyla birlikte ele alınan ve Marksgil literatürde doğu toplumlarının anahtarı olarak savunulan "Doğu Despotizmi" kavramı bu teorinin en önemli açılımını ifade etmektedir. Doğu despotizmi, siyasal gücünü en yetkin biçimde kullanan bir kerim devlet geleneğine atıf yapar ve sömürülenlerin "özel eğilimlerine uygun olarak da" başka sınıfları oluşmasını engeller.

Doğu despotizmi kavramı ülkemizde de kabul görmüş, Niyazi Berkes ve Sina Akşin Osmanlı yapısını doğu despotizmi kavramından hareketle anlamaya çalışmışlardır. Gerek Berkes, gerekse Akşin "en güçlü olduğu dönemde Osmanlı devletinin doğu istibdadı niteliğinin hayli belirgin" olduğu görüşünü savunmaktadırlar.³³ Ancak hemen belirtelim ki, "Doğu despotizmi" kavramı ideolojik okumaya tabi tutulmuş, onun Doğu toplumlarının sömürmelerini meşrulaştırmak için kullanıldığını belirtilmiştir: "Doğu despotizmi özelliği gösteren toplumlarda sivil toplumun oluşma olasılığı toplumun kendi doğası nedeniyle mümkün değildir. Bu da Asya toplumlarının durağanlığını ya da tarih-dışı oluşunu getirmektedir. Bu durumda toplumsal değişme Doğuya ancak dışardan daha açıkçası Batı'nın müdahalesi ile gelmektedir."³⁴

Türkiye'de AÜT modelini Osmanlı toplum yapısı ve tarihine uygulayanların başında Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, İdris Küçükömer, Kemal Tahir ve Niyazi Berkes gelmektedir. 1960'lı yıllarda Türk toplum yapısına dönük tanımlama girişimlerinden olan AÜT teorisi, ciddi bir şekilde tutulmuş ve çok sayıda kişi tarafından savunulmuştur. Türkiye'de AÜT kavramı ilk olarak 1 Mart 1965 tarihinde Eylem Dergisinde "Asya tipi üretim biçimi" başlığıyla Selahattin Hilav tarafından yayınlanmıştır.³⁵ Bundan sonra da bu teori, makale ve kitap olarak Türk düşünce hayatında yerini almıştır. Türkiye'de bilimsel sosyalizme ilişkin yayınların art arda yayınlandığı bir ortamda AÜT kavramı da sosyalist aydınların yeni bir teori olmak ve sosyalizmin inşasına dönük çabaları meşrulaştırmak işlevlerine sahip olduğundan kolayca benimsenmiş, ve hemen popüler bir hale gelmiştir.

AÜT kavramıyla Marks doğrudan ilgilenmemiş, Engels ise "doğu despotluğunun iktisadi temeli" olması nedeniyle ilgilenmiş, bundan sonra da kavram işlerliğini yitirmiştir. Etkisini yitirmeye başlayan bu teori 1950'li yıllardan itibaren birden bire önem kazanarak yaygınlaşmaya başlamış, ideolojik etkiler altında daha da yaygınlaşmıştır. AÜT modeli Doğunun geri kalmışlıktan çıkabilmesi için Batıya bağımlı olduğu anlayışını temel almıştır. Zaten "AÜT"[Asya Tipi Üretim Tarzı]nın kuramsal açıdan yetersiz amprik

açından geçersiz olduğu çok açık biçimde kanıtlanmıştır. Böyle olduğu halde ATÜT kavramında yer alan Doğu'nun coğrafya ve toplum yapılarından kaynaklanan durağanlığı ve siyasal yapının despotik olduğu varsayımı 2.Dünya Savaşından sonraki dönemde başta Sovyet Rusya ve Çin olmak üzere Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı sonrası oluşan ülkeler bağlamında karşımıza çıkmaktadır. ATÜT kavramı zaman zaman çok açık biçimde Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü ortaya koyan bir ideoloji olarak kullanılmaktadır. Bu araç (...) Batı'nın Batı-dışı bölgelerdeki sömürgeci yayılma politikalarını, bu politikaların gelişme sürecine olan katkılarını vurgulayarak, meşrulaştırma işlevini görmektedir.³⁶ Türkiye'de de kavramın tarihsel gerçeklerle bağlantısından çok, ideolojik ve politik öncelikler etkili olmuş, teori bu etkiler altında büyük bir coşkuyla benimsenmiştir. "ATÜT teorisi ... sosyalizmi hedefleyen bir grup bilim-düşün adamına, sosyalizme geçme konusunda, yeni ve farklı stratejiler çizme kolaylığı sağlamıştır. Buna göre, sosyalizm ile Osmanlı toplum yapısı çatışmamaktadır. Osmanlı mülkiyet ilişkileri ile Osmanlı devlet yapısı, Asya üretim tarzına çok benzemektedir...O halde, Batı toplumsal evrimlerini geçmeye gerek kalmadan, daha farklı ve daha kolay biçimde sosyalizme ulaşma şansı vardır. Türk toplumu da bu şansını, yani ATÜT özelliklerini kullanarak en kısa sürede sosyalizme ulaşabilir."³⁷

ATÜT'ü, Marksist yazarların fantazisi olarak niteleyen Erdost, "gerek imparatorluğu, gerek Cumhuriyet dönemini, Asya biçimi despot devlet olarak çözümleyen yaklaşımlar çürüyünce, bu tür konular da 'fantazi' olmaktan çıktı; ama bunun yanı sıra, ilgi konusu olmaktan da, araştırma ve öğrenme konusu olmaktan da çıkıverdi" derken Kaçmazoğlu daha farklı olarak "eski güncelliğini ve canlılığını yitirmesine rağmen, tarihsel bir üretim biçimi olarak, 1970'li yılların sonuna kadar yeni yorumlarla ele alınmış, 1980'li yıllarda bile bazı eserlerde adından söz ettirmiştir" demektedir.³⁸

Burada temel amacımız Osmanlı toplum yapısının ATÜT modeli içerisinde açıklanamayacağını ortaya koymak olduğu için, daha çok Osmanlı-ATÜT uyumsuzluğunun hangi noktalarda gerçekleştiğine bakacağız. Bu konuda ilk sistemli çalışmayı yapan Divitçioğlu, Osmanlı ile ATÜT'ü 'yedi' kriter çerçevesinde karşılaştırarak, yakınsallıklarını ve iraksallıklarını belirlemeye çalışır. Biz de bu kriterler ekseninde farklılıklar üzerinde duracağız.

1-Her iki modelde de toprak mülkiyetinin birbirine yaklaştığını ileri süren Divitçioğlu'nun görüşü kolayca eleştirilmiştir. Osmanlı'da tımar topraklarının "köy topluluklarına" değil devlete ait olması en belirgin farktır.

Öte yandan AÜT modelinde toprakta özel mülkiyet henüz oluşmamış iken, Osmanlı toplumunda özel mülk topraklar bulunmaktadır. Osmanlı devletinin kuruluş aşamalarından klasik döneme kadar uzanan bir zaman diliminde yerel güçlerle merkezi devlet arasında bir mücadelenin olduğunu söylersek, Osmanlı'nın AÜT'ten farklılığı kolaylıkla anlaşılabilir. Sonuç olarak toprak mülkiyeti her iki sistemde çok büyük farklılıklar taşımaktadır.

2-Divitçioğlu her iki modelde de sınıf yapılarının aynı olduğunu söylemektedir. Özel mülkiyetin gelişmemiş ve ilkel bir üretime dayalı aşiret mülkiyetinde "sınıf ilişkilerinin gelişmemiş" olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Divitçioğlu da Marksı Asya devlet yapısının aksine, Osmanlıların "fevkalade gelişmiş idari, mali, yönetsel yapıya sahip olduğunu belirtir.

3-Divitçioğlu her iki modelde de yaratılan artı-ürüne el konulması sürecinde hakim ve tabi sınıflar arasında ortaya çıkan çatışmanın birbirine benzediği görüşünü savunmaktadır. Ancak, Asya üretim tarzının temel çelişkinin sınıflar savaşımı aracılığıyla dışa vuracağını sanmak yanlıgı olur. Asya üretim tarzında egemen sınıflar arasındaki savaşım, nesnel olarak ne üretimi ne de ona karşılık düşen Doğu despotizmi devletini değiştirmeye dönüktür. Oysa Osmanlı sisteminde ise, egemen üretim tarzını değiştirmeye dönük toplumsal tehlike, her zaman vardır. Merkezi devlet ile yerel güçler arasındaki mücadele aslında bir tür üretim tarzını değiştirmeye dönük bir mücadeledir. Osmanlı'da devletin yapısına yönelik tehlike ATÜT modelinde kesinlikle yer almaz.

4-Osmanlı ile ATÜT modeli arasındaki en büyük farklılık devletin yaptığı kamu işlerinde ortaya çıkmaktadır. ATÜT'de devletin yaptığı kamu işleri sulama kanalları, yollar ve diğer hizmetler toprağa yönelmişken Osmanlı sisteminde kamu hizmetleri insana yönelmiştir.

5-ATÜT modelinde köyler otarşik ve şehirlerden bağımsız birer yapı iken, Osmanlı'da köyler şehirlerle etkileşim içerisinde ekonomik hayatın gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Osmanlı'da köylerin kapalı ve durgun karaktere sahip olduklarını söylemek mümkün değildir.

6-Marks, Asya toplumlarını köylerle şehirlerin farklılaşmamış bir çeşit birliği olarak nitelerken, ATÜT modelinde şehirlerin olmadığını ima etmektedir. Oysa Osmanlı'da büyük şehirlerin oluştuğunu, ticari faaliyetlerde uzmanlaştığını kısaca şehir hayatının son derece gelişmiş olduğu, bilinmektedir. Dolayısıyla şehirlerin oluşmadığı ATÜT ile Osmanlı toplumu bu açıdan da farklılaşmaktadır.

7-ATÜT modelinin kendi içsel evrimiyle diğer üretim tarzlarına dönüşemeyeceği, kendi içinde kapalı ve durgun bir yapı özelliği gösterdiği bilinmektedir. Buna karşılık, Osmanlı yapısı ise, gelişmiş bir ekonomik yapıya sahiptir. Hatta Osmanlı toplumunun kapitalizme evrilmeye hazır olduğu yolundaki teoriler de savunulmuştur.

Sonuç olarak, Dıvıçioğlu, "her iki model ... arasında[ki] iraksallıklar ve yakınsallıklar...Osmanlı toplumunu Asya üretim tarzına yaklaştırmaktadır" derken, biz yukarıdaki açıklamalar neticesinde Osmanlı toplum yapısıyla ATÜT'nin birbirinden tamamen farklı olduğunu söyleyebiliriz.

ATÜT'ün tarihsiz ve toplumsuz olduğu, toplumsal gelişme çizgisinde ilkel-toplayıcı üretici biçiminden sonra, köleci üretim biçiminden önce geldiği, göçebe ve yerleşik Asya toplumları için öne sürüldüğünü belirtelim. Bu sayılan özellikler ile Osmanlı toplumunu karşılaştırmaya kalkışmak doğru olmaz. Alaycı bir ifadeyle, "Osmanlı'yı ATÜT olarak kabul ettiğimizde, Antik köleci üretim biçimi, feodal üretim, arkasından kapitalist ve sosyalist üretim biçimleri bizleri beklemektedir."³⁹

Osmanlı toplum yapısını açıklamak için kullanılan ATÜT ve bu çerçevede ortaya çıkan tartışmaların yararlarını ise şu şekilde sıralayabiliriz; öncelikle üretim ilişkilerini tartışmak, bu konuda bilgileri geliştirmek yolunu açmıştır. İkincisi, toprak mülkiyetinin bütün varyantlarını araştırmak, öğrenmek olanağı sağlamıştır. En önemlisi de, kendi tarihsel gerçekliğimize yönelmemizi, Osmanlı ve Selçuklu toplum yapısı üzerinde derinlemesine araştırmalar yapma olanağını vermiştir.

Osmanlı Toplumunu ve Pre-Kapitalist Yaklaşım

Osmanlı toplumunun kapitalizme geçip geçemeyeceği önemli tartışmalara konu olmuş, bu konuda birbirinden farklı iki yaklaşım ortaya çıkmıştır: Bunlardan ilki, Osmanlı toplumunun kapitalizme geçmeye elverişli bir yapı olduğu görüşünden hareket eder. İkinci yaklaşım ise, Osmanlı toplum yapısının kapitalizme geçmeye elverişli koşullardan yoksun olduğu ve bu yüzden de kapitalizme geçemediği görüşünü savunur.

Osmanlı toplumunda kapitalizme geçmek için gerekli koşulların oluşmaya başladığını savunan Avcıoğlu, Osmanlı sistemini "pre-kapitalist" düzen olarak tanımlamaktadır. Osmanlı düzeninin Asya üretim tarzından iyice ayrıldığını belirten Avcıoğlu, henüz tartışma konusu olan feodalizmden de kaçınarak, Osmanlı sistemini "herkesin üzerinde birleşebileceği, daha genel bir kavram olan 'pre-kapitalist' düzen olarak tanımlar."⁴⁰ Buna göre,

Osmanlı düzeni, kapitalizme doğru evrilmeye önemli aşamalar teşkil eden zanaat-ticaret-tarım ayrılaşmasında önemli yol almış, büyük şehirler kurulmuş, bütün bu gelişmeler de Osmanlı'ya merkezîyetçi bir hava vermiştir.

Pre-kapitalist düzen içinden kapitalizmin çıkıp gelişmesi, üç dizi olayın birleşmesiyle mümkün olacaktır;

1-Belirli noktada toprağa bağlı köylünün, bu bağlılıktan kurtulmaya başlaması

2-Uzmanlaşmış bir şehir zanaatının varlığı ve

3-Ticaret yoluyla sağlanmış nakit servet birikimi

Avcıoğlu, bu kriterleri sıraladıktan sonra, Osmanlı sisteminde bu üç dizi olayın gelişmeye başladığını göstermeye çalışır. Öncelikle, Osmanlıdaki toprak düzeni özel mülkiyete engel değildir. Osmanlı toprak düzeni reayaya, işlediği toprak düzeninin mülkiyetini sağlayacak unsurları vermekte, loncalarda örgütlenmiş sanayi tipi önemli gelişme göstermekte, Osmanlı sanayisi giderek manufaktür üretimine doğru evrilmekte, ticari alanda da ilk Türk kapitalistlerinin oluştuğunu savunmaktadır. Özetle Avcıoğlu'na göre, Osmanlı pre-kapitalist düzeni içinde bu düzenin bozulup çözülerek daha ileri bir düzene, yani kapitalizme dönüşmesini sağlayacak güçler gelişmekteydi. Ancak, kapitalizme doğru yol alan Osmanlı, dış engellerle, yani coğrafi keşifler ile başlayan Batı sömürsüyle birlikte kapitalizme geçişte öncü olamamıştır.⁴¹

Pre-kapitalist görüşü savunan Avcıoğlu'nu eleştiren Berkes, Osmanlı sistemini "kapitalizm öncesi emtia üretimi" kavramıyla izah etmeye çalışır. "Kapitalizm öncesi emtia üretimi" kavramı feodalizmden kapitalizme geçiş konusunda, Paul Sweezy ile Maurice Dobb arasında ortaya çıkan tartışmada, Sweezy'nin XIII. yüzyıldan XVI. Yüzyıla kadar geçen devreye bu adı vermesiyle ortaya çıkmıştır. Bu ekonomi piyasa için emtia üretimi olmakla birlikte tam anlamıyla kapitalist üretim formasyonuna dahil değildir.

Berkes, Avcıoğlu'nun yaklaşımının hem devlete sahip olan ideolojik muhteva itibarıyla hem de sosyo-ekonomik açıdan doğru olmadığını, ama Osmanlı'nın kapitalizme geçiş için elverişli koşullardan yoksun olduğunu belirtir. İdeolojik açıdan bakıldığında, "doğu sisteminde toplumun gelişmesi, evrimi, ilerlemesi veya devrimi yoktur. Devlet değişmez 'düzen' üstüne kurulur ve başlıca işi 'düzen' sağlamak, 'düzen' devam ettirmektir. Her değişme ihtilale, fesada ve çürümeye götürür."⁴² Kapitalizme geçemeyişin sosyo-ekonomik koşulları hakkında da bilgi veren Berkes, Avcıoğlu'ndan

farklı olarak, Osmanlı düzeninin kendi iç çelişkileri ve çatışmaları sonucu çöktüğü görüşündedir.

Osmanlı'nın pre-kapitalist bir yapıya sahip olduğu fikri önemli eleştirilere uğramıştır. Özlem Özgür, toplumsal yapıda asıl belirleyici unsurun iç dinamikler olduğunu belirtip, pre-kapitalist yaklaşımı şöyle eleştirir: " Madem ki, 15 ve 16.yüzyıllarda Osmanlı toplumunda, belli bir noktada, toprağa bağlı köylülüğün bu bağlılıktan kurtulmaya başlaması; uzmanlaşmış bir şehir zanaatının varlığı ve serbestleşmesi; ticaret ve tefecilikten sağlanmış nakit servet birikimi ve ayrıca büyük şehirlerin varlığı söz konusu idi, o halde, neden Türk toplumunda kapitalist ilişkiler gelişemedi ve kapitalizme evrilmenin üstesinden gelinmedi."⁴³

Sonuç olarak, gerek Avcıoğlu'nun, gerekse Berkes'in geliştirdikleri kavramların, "Marksın feodalizm ile kapitalizm arası geçiş süreci için geliştirdiği ve böyle bir topluma tekabül eden, Batı'ya özgü bir ara rejim" için geçerli olduklarını belirtmek gerekir.

Osmanlı Toplumunu ve Patrimonyal Yaklaşım

Max Weber'in geleneksel toplumlar için geliştirdiği patrimonyalizm Osmanlı sistemini anlamak için de kullanılmıştır. Ülkemizde patrimonyalizmi Osmanlı toplumunu anlamak için sistematik tarzda kullanan yazar, Metin Heper olmuştur. "Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme" adlı çalışmasında Heper Osmanlı toplumunun patrimonyal olduğunu savunmuştur.

Max Weber "rasyonellik" kavramına ağırlık verirken, 19.yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'daki toplumsal gelişmelerden etkilenmiştir. Bununla birlikte, sosyal bilimlerde ideal tip yaratma düşüncesini savunan Weber, toplumsal gelişmeler ekseninde iki tip bürokrasi kavramsallaştırmasını geliştirir. "Patrimonyal bürokrasi" ideal tipi, siyasal kontrolün geleneksel otorite çerçevesinde temin edildiği durumlar göz önüne alınarak geliştirilmiştir. Buna karşılık, hukuki-rasyonel bürokrasi ideal tipi ise, siyasal otoritenin anayasal kurallar çerçevesinde sağlandığı koşullar dikkate alınarak ileri sürülmüştür.

Weber'in geliştirdiği kavramlar, daha sonra sosyologlar tarafından kullanılmış, O'nun özellikle geleneksel toplumlar ile modern toplumlar arasında yaptığı ayrım toplumsal gelişmeleri anlamak için, bir hayli işlevsel olmuştur. Hemen belirtmeli ki, düşünsel alana egemen olan Marksist yaklaşım nedeniyle sosyolojinin Weberci paradigmayla barışması epey zaman aldığı gibi, bu süreç ülkemizde hem daha geç hem de daha sınırlı

şekilde ele alınmıştır. Ancak, bizzat Weber'in kendisi aynı tarihsel olgu bir yönüyle feodal, bir yönüyle patrimonyal, başka bir yönüyle karizmatik olabilir diyerek toplumsal yapıyı karşıt modeller içerisinde ele alan yaklaşımlara karşı çıktığı halde geleneksel-modern toplum dikotomisi 1950'li yıllardan itibaren modernleşme kuramcıları tarafından kullanılacak, ve toplumlar ancak ya modern olabilirler ya da geleneksel biçimde yaşayabilirler biçiminde indirgemeci bir anlayış ön plana çıkacaktır.

Patrimonyal bürokrasi ideal tipi, Patrimonyal bürokraside siyasal kontrolü sağlayan otoritenin yasallığı, daha çok geleneksel anlayış çerçevesinde şekillenmektedir. Weber geleneksel siyasal sistemlerin dört çeşit olduğunu bildirmektedir: Geriontoktrasi, patriarkal, patrimonyal ve feodal sistemler yapının karmaşıklığına paralel olarak belirli aşamalara denk düşmektedir. Geleneksel otoritenin patrimonyal aşamasında liderin mal varlığının artması, ve toprakların genişlemesiyle birlikte, bölgesel ve merkezi idare örgütleri ortaya çıkmaktadır. Bu devlete patrimonyal denmesinin nedeni, ülkenin, üzerinde yaşayan insanlar dahil, bütünü ile liderin malvarlığı olarak düşünülmesidir. Böylece ortaya çıkan idare ya da bürokrasi, milletin ortak faaliyetlerinin yürütülmesi için siyasal bakımdan örgütlenmesi sonucu doğmuş olmayıp, liderin kişisel yönetim aracıdır.

Ortadoğu toplumları açısından asıl önemli geleneksel otorite türü patrimonyalizmdir. Patrimonyalizmin ayırıcı özelliklerini ortaya koymak için onu Batı feodalizmiyle karşılaştırmak gerekiyor: " Weber'in toplumbiliminde feodalizm askeri hizmetlerin karşılığında, düzenli hukuki normlarla miras olarak geçebilen, belirli ayrıcalıklardan yararlanabilen askeri katmanın bulunduğu bir sistemdir. 'Prebend' [patrimonyalizm] feodalizme karşıt olarak, belirli bir dizi ayrıcalık, bir kuşak askeri aileden diğer bir aileye düzenli bir biçimde aktarılamaz. Her iki sistem arasındaki temel fark, ... merkezi otorite ile [devlet] ve toprak sahibi savaştan lordlar arasındaki siyasal farktır. Feodal toprak sahipleri görece olarak merkeze karşı özerk bir statüye sahiptirler... Patrimonyalizmde ise merkez güçlü fakat toprak sahipleri (belki toprak sahipleri dememek gerekiyor) sözleşmeye göre belli makamda bulunan memur durumundadır."⁴⁴ Patrimonyal bürokrasinin ortaya çıkışına neden olan başlıca faktörler, otoritenin geleneksel niteliği, katı merkez-kenar karşıtlığı, merkezdeki liderin ülkenin maliki olarak gözükmesi, ... özellikle Osmanlı döneminde belirgindir. Bu sistemde en üst yerde padişah bulunmaktadır. Tanrı tarafından atandığı varsayılan padişahın görevi, toplumu İslamın emredici kurallarına göre yönetmek, değişik toplumsal grupların düzen içinde beraber yaşamalarını sağlamak idi. ... bütün güçlerin padişahta toplandığı bu sistemde din ve devlet birbirini

tamamliyordu.”⁴⁵ Şerif Mardin de Osmanlı'nın toplumsal özelliklerini en iyi anlatan şemanın “patrimonyal bürokrasi” adı verilen topluluk türü olduğunu belirterek, Osmanlı patrimonyalizminin çok iyi bir örgütlenme tarzı geliştirdiğini belirtir. Mardin'e göre “patrimonyal yönetimlerde, meşruiyeti hükümdar temsil eder. Hükümdar otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekleri kendisine bağlı ‘patrimonyal bürokrat’ sınıf aracılığıyla sağlar. Bu sınıfın Osmanlı devletinde iki kolu vardır: Biri askeri güçlerden, diğeri ‘sivil’ memurlardan oluşur. Bunlara devlet emrinde oldukları söylenebilecek din adamları da eklenebilir.... Ülkenin çevre alanlarına egemen ... eşraf, hanedanı rahatsız edecek kadar bir potansiyele sahiptir. Fakat hanedan iddialıdır: Hükümdarın, hükümlerinin eksiksiz olduğunu, kimsenin bu hükümlerini kendisiyle paylaşmadığı ilkesi, rejimin temel değerleri arasında yer alır. Bunun en yüksek ölçüde sağlanması için hükümdarın çevresinde toplanan ‘memurların’, ülkenin stratejik güç kaynaklarını egemen olması gerekir. Örneğin, ‘eşraf’ ve taşranın iletişim sistemi merkezce kontrol altına alınmalıdır.... Rejimin parolası ... sosyal hareketleri sürekli kontrol etmek ve topluluğa sürekli olarak düzen vermektir.... Devlete tehlike nereden gelirse gelsin yok edilmeye çalışılır.... dinsel kurumlar da devlet tarafından sıkıca kontrol edilir. Din adamları [ulema] geçimlerini devletin denetlediği kaynaklardan sağlarlar. Devlet, ..., İslamcı inancın biçimini de denetler. Devlet dışında beliren dinsel odak noktaları kovuşturulur ve bastırılır. Osmanlıların “nizam-ı alemci” tutumunda esas uyruklar değil, devlettir.”⁴⁶ Osmanlı sisteminde bürokrasi devletin devamını sağlamaya dönük işlevlere sahip olarak, “askeri ve sivil işleri” padişaha tam bağlılık anlayışı içinde yerine getirmeye çalışmaktadır. Böylece patrimonyal bürokrasinin Osmanlı devletinde padişahın otoritesini mutlaklaştıran bir işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Osmanlı siyasal felsefesinde siyasal sistemin üstün yetkili bir devlet, devletin üstünlüğünü gözeten bir padişah ve yönetici grup ile devlete gelir sağladıkları için korunması gereken kişilerden oluştuğu kabul edilmiştir. Bu tür siyasal felsefede, devlet ile tebaa arasında yer alacak başka siyasal güçlere yer yoktur.

Osmanlı sisteminin patrimonyal karaktere sahip olduğunu belirten Mardin ve Heper, onun bu karakterinin büyük ölçüde Cumhuriyet dönemine tevarüs ettiği görüşündedirler. Heper, “Türk kamu bürokrasisinin bürokratik yönetim geleneği, Osmanlı patrimonyal geleneğinin devamıdır” derken, Mardin de “Cumhuriyet idaresinin ‘yeni’ olarak ilan ettiği ideolojilerin arkasında yatan meşru toplum teşekkülü anlayışında Osmanlı[ya] giden önemli yapı unsurları bulunmaktadır” demektedir.⁴⁷ Heper, Osmanlı patrimonyalizminin yansımaları olarak Cumhuriyete aktarılan olumsuz

özellikleri, “devletin toplumda çok önemli yerinin bulunduğu kabul edilmesi, seçkincilik, kendi grubundan olmayanları düşman kabul etme, muhalefete hoşgörüsüzlük, fizik gücü vurgulama, kapsamlı ideoloji gereksinmesi” olarak sıralarken, Turhan, bu anlayışa karşı “olduğu gibi katılmadığını”, “Osmanlı devletinin Türkiye Cumhuriyetine kültürel mirası(nın) yalnız olumsuz nitelikler olmadığı görüşündedir.”⁴⁸

Sonuç olarak Osmanlı'nın patrimonyal bir bürokrasi tarafından yönetildiği anlayışı Webergil teoriden aktarılan ve sınırlı sayıda araştırmacı-sosyolog tarafından kabul edilen bir anlayıştır. Teorinin sınırlı düzeyde fakat çok ciddi çalışmalar içerisinde ele alınmasının nedeni, Marksist ideolojiden uzak olması, belirli ideolojik hedefler içermemesi ve sosyal bilim kavramları çerçevesinde inşa edilmesidir. Genel Bir Değerlendirme

Türkiye’de tarih ile sosyoloji arasındaki disiplinler arası yaklaşımlar konusunda genel kanı, sosyolojinin tarihten kopuk, tarihinde sosyolojiyi önemsemediği yönündedir. Oysa belirli bir toplumsal yapının çok iyi açıklanıp ortaya konulması için sosyoloji ile tarihin kesiştiği disiplinler arası bir yardımlaşmaya ihtiyaç vardır. Sosyoloji gereksindiği verileri tarihten alırken tarihte ele aldığı ve anlamaya çalıştığı verilerin belirli sosyal yapı içerisindeki konumlarından yararlanabilecektir. Türk sosyolojisinde tarih ile sosyolojinin birbirinden kopuk olduğu genel olarak kabul edilen bir düşüncedir. Özellikle de günümüzde uzmanlaşmaya dönük artan yoğun ilgi, her disiplini kendi içine çekerken, toplumsal olgular alanında da bir bölünmüşlük süreci yaşanacaktır. Tarih ile sosyolojinin ortak çalışması toplumsal olay/olguların daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

1960’larda Türk toplumunun tarihsel evrimini anlamaya dönük çalışmalar belirli siyasal/ideolojik ve toplumsal eğilimlerin sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Dönemin aydınları, düşünürleri, sosyolog ve tarihçileri kimi zaman bilimsel kaygılarla kimi zaman da ideal toplum hedefleriyle Osmanlı toplumunun yapısal, ekonomik ve kültürel çözümlemesine yönelmişlerdir. Bu çabalar ne sadece tarihsel bir belge taraması olmuş, ne de sadece sosyolojik çözümleme olmuştur. Tarihsel verilerin belirli sosyolojik kuramlar içerisinde ele alındığı bu çalışmalar 1960’lı yıllarla sınırlı kalmış, daha sonra devam ettirilememiştir. Oysa belirli soru[n] ve bu soru[n]a karşılık gelen bu tartışmalar çoğunlukla ideolojik sapmalar içerse de Türkiye’nin yapısal analizinde oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

1960’larda Türkiye’de aydınların Osmanlı dönemi üretim ilişkilerinin saptanmasına dönük incelemeler ve tartışmalar aslında 1990’larda etkisini gösterecek, Osmanlı ve genel olarak Türk tarihinin saptanmasına dönük çok

sayıda çalışmalar gerçekleştirilecektir. Bu makalede, 1960'lı yıllarda aydınların Osmanlı dönemi üretim ilişkilerini anlamaya yönelik yapmış oldukları tartışmalar hakkında bilgi vermek suretiyle hem bu tartışmaları sistemli bir şekilde ortaya koymak hem de sosyoloji ile tarih arasındaki disiplinler yaklaşımının önemini vurgulamak esas amaç olmuştur.

Notlar

- ¹ H. Bayram Kaçmazoğlu, **27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1995 adlı çalışmasında 1960-71 döneminin tek hakim fikrinin Marksizm olduğunu detaylı kuram ve yaklaşımları ortaya koymak suretiyle göstermektedir.
- ² Ahilik üzerine yapılmış yetkin bir çalışma bu tarz yönetsel bileşimin izlerini taşır. Ahiliğin maddi öğelerle açıklanması kadar Weberci bağlamda sembolik anlatımına da yer verilmiştir. Bunun için bak. Sabahattin Güllülü, **Ahilik**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1977.
- ³ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.323-324.
- ⁴ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, cilt 1, İstanbul, 1990, s.13.
- ⁵ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.123.
- ⁶ Avcıoğlu, a.g.e., s.29.
- ⁷ Niyazi Berkes, **Türk İktisat Tarihi**, cilt 1, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1972, s.38.
- ⁸ Metin Heper, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1977, s.24.
- ⁹ Şerif Mardin, **Din ve ideoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.80.
- ¹⁰ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.124.
- ¹¹ Doğu-Batı ekolü tarafından son dönemde Osmanlılık üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat kuramın iyi bir anlatımı için bak. **75.Yılında Türkiye'de Sosyoloji**, Haz. İ. Coşkun, Bağlam yayınları, İstanbul, 1991.
- ¹² İmmanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.
- ¹³ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.124.
- ¹⁴ Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ötüken yayınevi, İstanbul, 1981.
- ¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "**Tımar**", İslam Ansiklopedisi, cilt XII, s.294.
- ¹⁶ Barkan, a.g.m., s.319.
- ¹⁷ Kongar, a.g.e., s.323-324.
- ¹⁸ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 152-176.
- ¹⁹ Taner Timur, **Türk Devrimi**, SBF Yayınları, Ankara, 1968, s.36.
- ²⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1990, s.78-80.

- ²¹ Barkan, a.g.m., s.306-307.
- ²² Divitçioğlu, a.g.e., s.104.
- ²³ Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozuluşu**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s.67.
- ²⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s.24.
- ²⁵ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınları, İstanbul, 1989, s.57.
- ²⁶ Cem, a.g.e., s.60-61.
- ²⁷ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.87.
- ²⁸ Divitçioğlu, a.g.e., s.17.
- ²⁹ Avcıoğlu, a.g.e., s.13-14.
- ³⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.14-15.
- ³¹ Eric Hosbawn, **İlk Sınıflı Toplular, Asya Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, çev. Kenan Somer, Birey-Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s.2.
- ³² Muzaffer İlhan Erdost, **Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri, Asya Biçimi ve Feodalizm**, Ankara, 1989, s.157.
- ³³ Berkes, a.g.e., s.13-14; Sina Akşin, (ed), **Osmanlı Devleti 1300-1600**, cilt 2, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s.2.
- ³⁴ Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.19.
- ³⁵ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.89.
- ³⁶ İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.19.
- ³⁷ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.123-124.
- ³⁸ Erdost, a.g.e., s.8; Kaçmazoğlu, a.g.e., s.140.
- ³⁹ Kaçmazoğlu, a.g.e., s.138-139.
- ⁴⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.29.
- ⁴¹ Avcıoğlu, a.g.e., s.31-46.
- ⁴² Berkes, a.g.e., s.146.
- ⁴³ Özlem Özgür, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1992, s.23.
- ⁴⁴ Mehmet Turhan, **Siyasal Elitler**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991, s.23.
- ⁴⁵ Heper, a.g.e., s.55; Turhan, a.g.e., s.77.
- ⁴⁶ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.178-181.
- ⁴⁷ Heper, a.g.e., s.58; Mardin, a.g.e., s.107.
- ⁴⁸ Turhan, a.g.e., s.34.